

RECENTE VONDSTEN UIT ALPHEN AAN DEN RIJN

door J. van der Meulen

INLEIDING

Toen het omleidingskanaal langs de Paradijslaan, in Alphen aan den Rijn, uitgediept moest worden, vanwege het overkluizen van dit water d.m.v. caissons, deed zich de unieke gelegenheid voor ter plaatse enig onderzoek te verrichten. Van deze locatie mocht verwacht worden dat het belangrijk materiaal kon opleveren, niet alleen omdat het oude dorp door het kanaal wordt omsloten, maar vooral omdat vroeger op de oostelijke oever de pijpenmakerijen hebben gestaan. Spoedig bleek dat de bedding regelmatig was uitgebaggerd, zodat op de bodem nauwelijks interessante vondsten werden aangetroffen. De walkanten waren echter wel rijk aan materiaal, zoals aardewerk, pijpekoppen, stelen en, in mindere mate, fragmenten van pijpenpotten, kleiringen en haspels. Aan de merken op de pijpekoppen bleken deze veelal afkomstig te zijn van lokale pijpenmakers. Van een pijpenmakersstort is evenwel geen sprake, hiervoor was de diversiteit en verspreiding te groot. Het bevestigt de mening dat de pijpen van Alphense pijpenmakers op de andere oever van de Rijn gebakken zouden worden (6).

Het kanaal is in 1660 gegraven, hetgeen tevens blijkt uit het pijpenmateriaal dat afkomstig is uit de periode 1670 tot begin deze eeuw. Op de ongeroerde zanderige rivierklei werd incidenteel romeins aardewerk aangetroffen, wat niet verwonderlijk was omdat in de naaste omgeving een castellum gelegen moet hebben.

Systematisch werd al het materiaal verzameld, ook de zaken die op het eerste gezicht niet belangrijk leken te zijn. Zoals iedereen weet is dit noodzakelijk voor een verantwoorde opgraving, maar in de praktijk wordt hiermee nogal eens de hand gelicht. Ditmaal had ik mij er gelukkig aangehouden en werd hiervoor beloond. Bij het schoonmaken van de pijpenpot-fragmenten kwamen enige zaken te voorschijn die tijdens het veldwerk niet waren opgevallen.

PIJPENPOTTEN

De eerste verrassing kwam toen ik een scherf (20x22 cm) met de rand van een pijpenpot gereinigd had. Op de breukranden waren afgebroken pijpestelen te zien die op onregelmatige afstanden in de wand waren opgenomen (afb.1). Al snel rees de vraag waarom men dit had gedaan, hierbij kwam ik op de volgende mogelijkheden:

- het diende als versterking van de pijpenpot

Afb. 1 Fragment van een pijpempot (2x verkleind)

- ter besparing van klei, werd afvalmateriaal hergebruikt
- om een goede en gelijkmatige warmteverdeling te bevorderen
- als hulpmiddel bij de vervaardiging van pijpenpotten
Evenals bij de opzetranden (4), waarin pijpekoppen opgenomen werden, is ook de functie van het gebruik van de pijpestelen niet duidelijk. Mogelijk is het een combinatie van een aantal factoren. Opmerkelijk is dat ook in Brentford (Engeland) pijpestelen in de wand van de pijpenpot verwerkt werden (5). Tegen de buitenzijde van de pijpenpot zijn 2 à 3 lagen vermagerde klei aangebracht die naar de rand toe geleidelijk dikker worden (tot ca. 1,5 cm). De aanwezigheid van een dunne laag poreuze klei aan de binnenzijde, tot ongeveer 3 cm onder de rand, doet vermoeden dat de pot een opzetstuk moet hebben gehad om de inhoud te vergroten.

Op veel scherven van pijpenpotten en op het rechter breukvlak van het hier afgebeelde fragment zijn sporen van groen-bruine glazuur zichtbaar, die tevens onder en tussen de lagen amorfe klei voorkomen.

De grauw-witte scherf is ongeveer 1 cm dik, waarbij de lagen op de buitenzijde niet zijn inbegrepen.

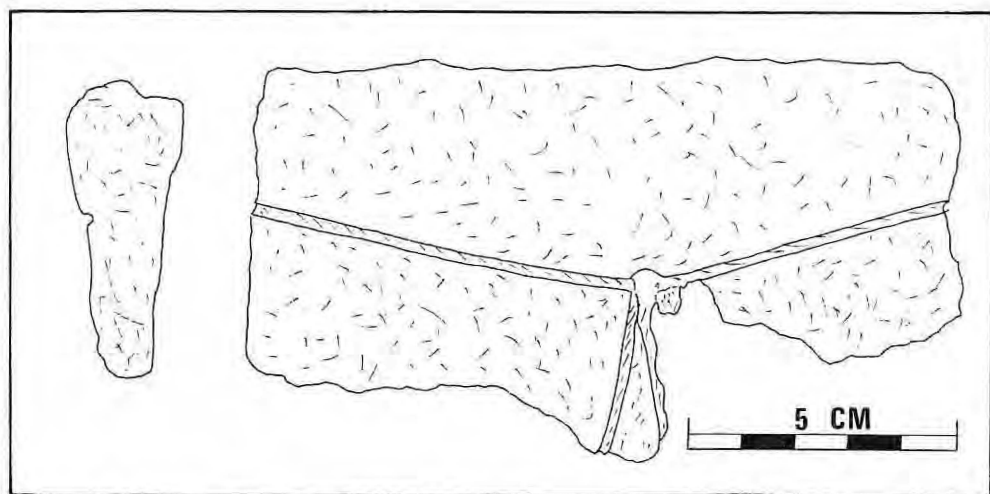
Aan de buitenzijde ongeveer 1 cm onder de schuin naar binnen afgesneden rand is aan de afdruk in de klei te zien dat de pot ter versteviging omwikkeld is geweest met een dubbele ijzer(?) draad.

Uit het fragment kan berekend worden dat de doorsnede van de pot ongeveer 35 cm moet zijn geweest. Deze afmeting komt overeen met de diameter van de 18de eeuwse potten uit Utrecht (3), Gorinchem (1) en Rotterdam. De potten die in Gouda en Zwolle (2) gebruikt werden zijn in de regel iets kleiner.

Bij het schoonmaken van een stuk poreuze klei, dat als bescherming rond de buitenzijde van de pijpenpot was aangebracht, kwamen afdrukken tevoorschijn van ijzer(?)draad dat rondom de pot was gewonden (zie boven).

De afdruk van de rand van de pijpenpot en de dikte van het fragment (afb.2) bewijzen dat dit fragment als basis heeft gediend voor het opzetstuk.

Aan de binnenzijde, het gedeelte dat tegen de wand van de pijpenpot heeft gezeten, is de afdruk van een draadconstructie zichtbaar. Het blijkt dat de pot niet alleen horizontaal omwikkeld was maar dat er ook dwarsverbindingen waren. Wellicht gebruikten de Alphense pijpenmakers uitsluitend draad om hun potten te repareren en niet de krammethode zoals in Gorinchem gangbaar was.

Afb. 2 Poreuze kleilaag op de buitenzijde van de pijpenpot

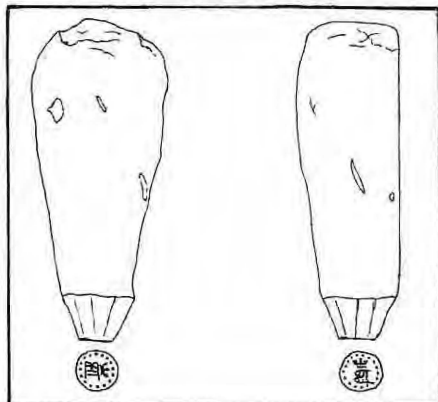
HIELMERKSTEMPEL

In de polder Kerk en Zanen, ten zuiden van Alphen, worden veel pijpekoppen gevonden. Dit materiaal is veelal afkomstig uit Gouda. Het gaat hierbij om verspreide vondsten afkomstig uit huisvuil. Er werd nauwelijks materiaal van Alphense pijpenmakers aangetroffen.

Opmerkelijk was evenwel de vondst van een langwerpige taps stukje pijpjarde met één vlakke zijkant (afb. 3). De basis is met een mes bijgewerkt zodat een grondvlak van 5,5 mm overbleef. Op de vlakke onderzijde staat een negatieve intaglio (ingesneden) voorstelling van een pijpenmakersmerk. Dit hielmerkstempel met het merk de gekroonde B, geeft bij gebruik een gestoken scherpe afdruk, die een vergelijking met het positief van een metalen stempel glansrijk kan doorstaan.

De vormgeving is gelijk aan het gebruikelijke houten handvat van een metalen stempel. Het geheel is echter kleiner (afm. 4,2 cm), omdat het merk direkt aan de greep vastzit en niet aan het einde van een dunne stift.

Over de herkomst van dit stukje pijpenmakersgereedschap valt niets met zekerheid te zeggen. Immers in de naaste omgeving werden geen andere pijpen vondsten

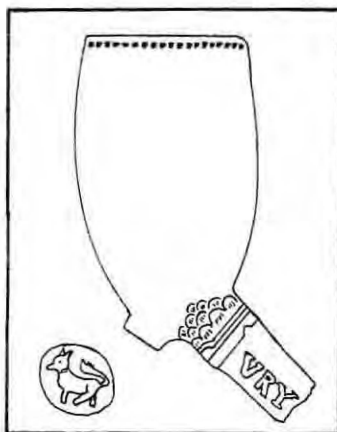

gedaan. Bovendien werd zowel in Gouda als Aarlanderveen op identieke wijze het merk de gekroonde B gezet. Het dateren van de vondst levert ook problemen op, omdat geen vergelijkingsmateriaal voorhanden is. Ik vermoed echter dat dit gereedschap omstreeks 1800 is gebruikt. Dit baseer ik voornamelijk op het idee dat men toen zocht naar goedkopere produktiemethoden, vanwege de teruggang van de nijverheid. Door bij de graveur een positief hielmerkstempel te laten maken en hiervan de afdrukken te gebruiken voor het merken van de pijpen, werd een snelle slijtage van het stempel voorkomen. De pijparden stempels konden eenvoudig weer bijgemaakt worden, maar een nieuw stempel laten graveren bracht de nodige onkosten met zich mee.

PIJPEKOP MET STEELOPSCHRIFT

Hoewel de pijp kop met het merk de keeshond (afb.4) in Amsterdam is opgegraven is er mogelijk toch een relatie met Alphen aan den Rijn. Immers de pijpenmaker Cornelis Pietersz. van Rijk (1756-1798), die vanaf ca. 1780 zijn ambacht uitoefende, gebruikte de merken CVR en de keeshond (6,7).

De keeshond was het symbool van de patriotten, die in de volksmond "Kezen" werden genoemd. Vooral tijdens de 4e Engelse oorlog (1780-1784) wisten dezen hun invloed aanzienlijk uit te breiden. Hun doel was om zowel de macht van de regenten als de invloed van stadhouder Willem V terug te dringen. Men deinsde er niet voor terug om daarbij zijn toevlucht te nemen tot kinderachtigheden. Zo verboden de Staten van Holland, die voor het meerendeel patriotisch waren, het zingen van het Wilhelmus en het roepen van "Oranje boven". Men ging zo ver dat oranjewortels voortaan peentjes genoemd moesten worden en prinsesseboontjes moesten als slaboontjes verder door het leven gaan.

Afb.4

Op de steel van de afgebeelde pijp staat op de linkerkant 'VRIJ', en op de rechterkant 'BR'. Deze letters zijn vermoedelijk het begin van het steelopschrift: VRIJHEID, GELIJKHEID op de ene zijde en BROEDERSCHAP op de andere. Aangezien deze tekst afwijkt van het randopschrift van het verpakkingsmerk van Cornelis van Rijk (afb.5) moet in twijfel worden getrokken of hij de maker van deze pijp is geweest.

Bovendien zijn mij geen lokale vondsten bekend van dit type pijp gemerkt met de keeshond. Wel wordt het Goudse ovoïde type regelmatig opgegraven, echter zonder steelopschrift. Uit de tekst op de steel valt te concluderen dat de pijp na de vestiging van de Baataafse Republiek (1795) is gemaakt. Met de intocht van de Fransen kwamen ook de uitgeweken patriotten terug die zich deze slogan hadden aangemeten.

Afb.5 Verpakkingsmerk van Cornelis Pietersz. van Rijk

Literatuur

1. A.Bruijn en P.von Hout. Een pijpenpot uit Gorinchem. *Westerheem* XXXI, nr.3 en 5, 1982
2. A.Carmiggelt. Over pijpen, potten en ringen; een pijpelogische vondst te Zwolle. *Pijpelogische Kring Nederland* 8e jrg.,nr.29, 1985
3. P.von Hout. 17e eeuwse pijpenpotten uit Utrecht. *PKN*, 8e jrg.,nr.30, 1985
4. P.von Hout. Bijzondere opzetstukken uit Gouda. *PKN*, 8e jrg, nr.31, 1985
5. A.Laws and A.Oswald. The kiln of William Heath, eighteenth century Brentford pipemaker. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe VI, Pipes and Kilns in the London Region*. BAR British Series 97, 1981
6. J.van der Meulen. De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn. *Repro-Holland bv, Alphen aan den Rijn*, 1986
7. G.C.Helbers en D.A.Goudewaagen. *Goudsche Pijpen*. Atlantic, Amsterdam, 1942